

**З.О.Қодирова,
ТДШУ тадқиқотчиси**

РАШИДИДДИН ВАТВОТ АДАБИЁТШУНОС ОЛИМ

Аннотация. Хожа Рашидиддин Ватвот номи билан машхур, Амир Имом Рашидиддин Саадалмулк Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдужалили (1081-1178) котиб, таникли адабиётшунос олим ва ёзувчидир. Гарчи у таникли ёзувчилардан бўлса-да, ўзбек мумтоз адабиётида унинг ҳаёти ва ижодий мероси кенг қамровли тадқиқот мавзусига айланмаган. Шу билан бирга ёзувчининг биографияси, адабий мероси ва унинг хилма-хил фаолияти ҳақидаги фактлар асосида ўрганишни талаб қиладиган масалалар мавжуд. Мазкур мақолада балхлик шоир ва котиб Рашидиддин Ватвот ҳаёти ва фаолияти ҳақида сўз юритилган.

Таянч сўз ва иборалар: Рашидиддин Ватвот, шеърӣ таҳаллус, таҳсил, фаолият, котиб, шоир, мактублар.

Аннотация. Известный как Ходжа Рашидиддин Ватват, Амир Имам Рашидиддин Саадалмулк Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдужалили (1081-1178) был секретарем, известным литературоведом и писателем. Хотя он известный писатель, его жизнь и творческое наследие не были предметом обширных исследований узбекской классической литературы. Однако есть вопросы, которые требуют изучения на основе фактов о биографии писателя, литературном наследии и его или ее различных видах деятельности. В этой статье рассказывается о жизни и творчестве балхского поэта и секретаря Рашидиддина Ватвата.

Опорные слова и выражения: Рашидиддин Ватват, поэтическое прозвище, ученость, деятельность, секретарь, поэт, письма.

Abstract. Although Amir Imam RashididdinSadalmulk Muhammad ibn Abdugalil al-Umari (1081-1178), better known as HojaRashididdinVatvot, was a well-known literary scholar and writer, his work has not yet become the subject of extensive research in Uzbek classical literature. Hence, there are presently a number of important issues that have to be explored in the setting of a writer's history, scholarly legacy, and his or her various activities. With this in mind, this article highlights the most headings of RashididdinVatvot's life and creative activity.

Keywords and expressions: Sa'd-al-Mulk, Hadoiq as-Sehr fi daqiq ash-She'r, Munsho'at, panegyric gazelles.

Кириш

Ўрта асрларда Хоразмда илм-фан ва маданият ғоят тараққий этди. Маданий ҳаётнинг бундай ривожига маҳаллий олиму адиблар, шоирлар билан бир қаторда турли сабабларга кўра узоқ эллардан, хорижий юртлардан Хоразмга келиб яшаб, ижод қилган адиб ва шоирларнинг ҳам ҳиссаси ва ўрни катта бўлган. Айниқса бу ҳол XI–XIII асрларда – Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даври тарихан алоҳида

ажралиб туради. Андалузиялик олим ва сайёҳ Абу Ҳамид ал-Ғарнотий (1080–1169), Ибн Анийн номи билан танилган шомлик машҳур шоир Шарофуддин Муҳаммад ибн Наср (1144–1232), 1153 йилда Хоразмга келган Ал-Қозий Ёқуб ибн ал-Жандий, машҳур олим ва котиблардан саналган, Хуросоннинг Наса шаҳридан келган Муҳаммад ибн ал-Ҳусайнлар шулар жумласидандир. Лекин ўша даврда Хоразмга келиб бу ерда яшаб ижод қилганлар ичида балхлик шоир ва адиб, машҳур котиб Рашидиддин Ватвот алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Абдужалил ал-Умарий бўлиб, у Рашидиддин Ватвот номи билан машҳурдир.

Асосий қисм

Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида Рашидиддин, [тахаллуслари (Ватвот – кўршапалак, учар сичқон, адибнинг жуссаси кичиклигига ишора); асл исми Муҳаммад бин Абдужалол ал-Умарий] (1087, Балх – 1177 ёки 1183, Хоразм) – шоир, адабиётшунос олим, Балхнинг “Низомия” мадрасасида таълим олганлиги, кейинчалик Хоразмга келиб, Хоразмшоҳ Отсиз (1127-1156) саройида ижод қилганлиги, “Саъд-ал-мулк” (“Мамлакат бахти”) фахрий унвонига сазовор бўлганлиги, шеърий назариясига оид “Ҳадоиқ ас-сеҳр фи дақоиқ аш-шеър” (“Шеърий нозикликлардан сеҳр боғлари”) асари 1156 йилгача Хоразмда ёзилганлиги, унда тажнис, сажъ, зулқофиятайн, мақлуби мустави, савол-жавоб каби шеърий санъатлар ҳақида сўз юритилганлиги, Асар кейинги давр шоир ва адабиёт олимларига қўлланма сифатида хизмат қилганлиги, адабиётшунос Шарофиддин Ромий (XIV аср) бу асарга “Ҳадоиқ ал-ҳақоийк” (“Ҳақиқат боғлари”) номли шарҳ ёзганлиги, Шамс Қайс Розий, Атауллоҳ Ҳусайний шеърий санъатлар ҳақидаги асарларида унга мурожаат қилганликлари, Бобур ҳам “Мухтасар” рисоласида Ватвотни тилга олганлиги айтилган¹.

Рашидиддин Ватвот Хоразм заминида ўз даврининг етук ёзувчиси, машҳур олим ва котиби бўлишига қарамасдан унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида мумтоз адабиётшунослигимизда батафсил маълумот берувчи биронта ҳам махсус монография ёзилмаган.

Муаммо

Бизнингча, унинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги тафсилотларни аниқлашда ва Рашидиддин Ватвотнинг бизгача етиб келган асарлари сонини аниқлаштиришда, аввало, Муҳаммад Авфий Бухорийнинг “Лубоб ул-албоб”, Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Мўжам ал-удабо”, Ҳамидуллоҳ Мустафо Қазвинийнинг “Танланган тарих”и, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирот уш-шуаро”, Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон”, Хожи Ҳалифанинг “Кашф уз-зунун” асарлари биринчи даражали манбалар ҳисобланади. Кейинги ўриндаги манбаларга Аббос Иқбол Аштиёнийнинг “Ҳадоиқ ус-сеҳр”² асари танқидий матни муқаддимаси,

¹ ЎзМЭ, А-Ҳ ҳарфлари. — Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001-2006. — Б. 65.

² Рашидиддин Ватвот. Ҳадоиқ ус-сеҳр фи дақоиқ уш-шеър / Рашидиддин Ватвот: кириш ва шарҳ билан Аббос Иқбол Аштиёний. — Техрон: Суруш, 1374. — Б. 470.

Рашидиддин Ватвотнинг форс шеърлари “Девони”³ни нашр қилдирган Саид Нафисийнинг тадқиқот иши, Қосим Тўйсирконийнинг Ватвотга тегишли араб тилида ёзилган “Мактублар” асари устида олиб борган тадқиқот ишининг сўз боши киради. Аниқроғи улар Рашидиддин Ватвотнинг таржимаи ҳоли устида баҳс мунозарага сабаб бўлувчи фикрлар билдиришган.

Рашидиддин Ватвотнинг таржимаи ҳолини тиклашдаги биринчи масала муаллиф исмининг аниқ шаклини аниқлашдир. Шу муносабат билан Рашидиддин Ватвотнинг исми ва отасининг исми ҳақидаги энг ишонарли манбалардан биринчиси Муҳаммад Авфий Бухорийнинг “Лубоб ул-албоб” асаридир. Муҳаммад Авфий Бухорий Ватвот таҳаллуси билан танилган шоирнинг исмини Рашидиддин Малик Муҳаммад ибн Абдужалил Умари деб тилга олган⁴. Ҳамидуллоҳ Муставфий Қазвиний ўзининг “Танланган тарих” асарида шоир исмини Рашидиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдужалил Умарий деб келтиради⁵. Ёқут ал-Ҳамавий “Мужам ал-удабо” асарида Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдужалил ибн Абдумалик ибн Муҳаммад Ибн Абдуллоҳ ибн ал-Хаттоб дея Ватвотнинг исмини тўлиқроқ беради⁶.

Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ар-Розий ас-Самарқандий Рашидиддин Ватвотни Умар ибн ал-Хаттобнинг меросхўри деб айтади. Шунинг учун ҳам унинг насабини халифалардан деб ҳисоблаган⁷. Маликушшуаро Баҳорий ёзувчининг лақабини Садалмулк деб зикр қилади ва уни Умар ибн ал-Хаттобнинг қариндоши деб келтиради⁸.

Баддиъуззамон Фурозонфар “Сухан ва Суханварон” (“Нотик ва нотиклар”) китобида қуйидагича ёзади: “отаси ва унинг исми Муҳаммад бўлган ва унинг насаби халифа Умар ибн ал-Хаттобга борада. Шунинг учун у китобда Умар деб номланган ҳамда Рашид ва Садалмулк лақаблари билан танилган” деб ёзади⁹.

Мирзо Муҳаммадали Мударрис “Райҳонат ул-адаб” асарида шоир исмини Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдужалил ибн Абдумалик Балхий деб таъкидлайди ва уни Умар Форук ибн Хаттоб насабидан деб ҳисоблайди¹⁰.

“Рўзи равшан” (“Ёрқин кун”) тазкираси муаллифи Муҳаммад Музаффар Ҳусайний Сабо шоирни буйук Форук авлодларидан бўлган ёзувчи Мавлоно Рашидиддин Балхий ибн Абдужалили деб ёзган¹¹.

³ Рашидиддин Ватвот. Девон / Рашидиддин Ватвот: Саид Нафисийнинг тузатишлари ва кириш сўзлари билан. – Техрон: Шоҳи Обод, 1920. – Б. 784.

⁴ Муҳаммад Авфий Бухорий. Лубоб ул-албоб / Муҳаммад Авфий Бухорий. – Техрон, 1922. – Б. 80.

⁵ Муставфий Ҳамидуллоҳ Қазвиний. Тарихи гузида / Муставфий Ҳамидуллоҳ Қазвиний. – Техрон, 1384. – Б. 594.

⁶ Ёқут ал-Ҳамавий. Мужам ал-удабо / Ёқут ал-Ҳамавий: Эҳсон Аббос таҳрир қилган. – Бейрут: Исломий давлат, 1993. – Б. 560.

⁷ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Давлатшоҳ Самарқандий. – Техрон, 1920. – Б. 69.

⁸ Маликушшуаро Баҳорий. Стилетика / Маликушшуаро Баҳорий. – Техрон: Сипехр, 1349. – Б. 465.

⁹ Баддиъуззамон Фурозонфар. Сухан ва Суханварон / Баддиъуззамон Фурозонфар. – Техрон, 1393. – Б. 322.

¹⁰ Мирзо Муҳаммадали Мударрис. Райҳонат ул-адаб / Мирзо Муҳаммадали Мударрис. – Техрон: Шафак, 1318. – Б. 310.

¹¹ Муҳаммад Музаффар Ҳусайний Сабо. Рузи равшан / Муҳаммад Музаффар Ҳусайний Сабо. – Техрон, 1924. – Б. 195.

Алиакбар Деҳхудо “Луғатнома” асарида унинг номини Муҳаммад ибн Абдужалил Умарий Балхий, котиб Рашидиддин деб танилган ва Ватвот тахаллуси билан аталган деб ёзади¹².

Адабий ва тарихий манбаларни кўриб чиқиб ва тадқиқот хулосаларидан келиб чиқадики, унинг асл исми Амир имом Рашидиддин Садалмулк Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдужалил Умарий бўлган ва котиб Хожа Рашидиддин Ватвот номи билан танилган. Демак, Забихуллоҳ Сафо ўзининг “Эрон адабиёти тарихи” китобида Ватвот исми ҳақида тўлиқ тасаввур берган¹³. Бошқа илмий манбаларда шоир номини зикр қилишнинг бундай тўлиқ шаклини учратмаймиз.

Яна бир масала – Рашидиддин Ватвотнинг тахаллусини аниқлаш ҳисобланади. Забихуллоҳ Сафо ва бошқа тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Ватвот Хожа Рашидиддиннинг тахаллуси бўлган ва унинг бундай тахаллус билан номланишига сабаб жуссаси кичиклиги бўлган.

Забихуллоҳ Сафо бу борада шундай ёзади: “Рашидиддиннинг “Ватвот” тахаллуси билан танилиши танасининг кичиклиги билан боғлиқ эди. “Ватвот” “Фарастук” деган қушнинг номи бўлиб, танасининг кичиклиги бу номга мос келади”¹⁴. Албатта Забихуллоҳ Сафо ишончли маълумотларга асосланиб ушбу маълумотни келтирган, жумладан Муҳаммад Авфий Бухорийнинг “Лубоб ул-албоб”, Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Мужам ал-удабо” ва Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирот уш-шуаро” асарларида ҳам шу каби маълумотлар келтирилган.

Алиакбар Деҳхудонинг “Луғатнома” асарида “Ватвот” сўзига бир нечта таъриф келтирилган, улардан бири тоғларга сиғинишнинг бир тури. Деҳхудо ўтмишдаги нуфузли луғатларга мурожаат қилиб, худди шу маънони англатадиган “хаффош”, “шабпара” ёки “шапарак” сўзлари фарастук деган тоғнинг маъносини билдирар экан¹⁵.

Рашидиддин Ватвотнинг кичкина бўйи ҳақида жуда кўп манбаларда такрорланадиган қизиқарли далил мавжуд. Масалан, Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкирот уш-шуаро” асарида шундай деган: “Кунлардан бир куни Хоразм олимлари Хоразмшоҳ Отсиз мажлисида мунозара ва баҳс қилар эдилар. Рашидиддин Ватвот ҳам ўша мажлисда ҳозир бўлиб, мунозара, баҳс ва теззабонлик кўрсатар эди. Хоразмшоҳ кўрдик, шу қадар кичик жуссали бир одам беҳад ва беандоза баҳс юритаётибдир. Рашидиддин Ватвотнинг олдида бир сиёҳдон қўйилган эди. Хоразмшоҳ зарофат юзасидан дедиким: “Сиёҳдонни олиб қўйинглар-чи, кўрайлик қани, унинг орқасида туриб гапираётган ким экан?” Писандани англаган Рашидиддин Ватвот доводни олиб қўйиб, ўрнидан турди ва деди: “Киши жуссаси билан эмас, балки дили ва тили билан инсондир”¹⁶ деган экан.

¹² Алиакбар Деҳхудо. Луғатнома / Алиакбар Деҳхудо. – Техрон: Суруш, 1374. – Б. 470.

¹³ Забихуллоҳ Сафо. Эрон адабиёти тарихи / Забихуллоҳ Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1953. 3 – том. – Б.628.

¹⁴ Ўша асар. – Б. 636.

¹⁵ Алиакбар Деҳхудо. Луғатнома / Алиакбар Деҳхудо. – Техрон: Суруш, 1374. – Б. 478.

¹⁶ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Давлатшоҳ Самарқандий. – Техрон, 1920. – Б. 70.

Рашидиддин Ватвот билан бирга яшаган шоирлар ва уламолар ҳам унинг тахаллусини “Ватвот” деб аташган.

Маълум бўлишича Рашидиддин Ватвотнинг ўзи ва бошқа бир қанча шоирлар ўз шеърларида Рашид ва Рашидиддин исмларини тахаллус сифатида ишлатганлар. Аммо бу исмлар Ватвот исмичалик машҳурликка эришмаган. Шунинг учун ҳам тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Хожа Рашидиддиннинг тахаллуси Ватвот бўлган.

“Тожиқ адабиёти тарихи” китобининг муаллифи Холиқ Мирзозода унинг исмини Муҳаммад, лақабини Рашидиддин, тахаллусини эса Ватвот деб келтиради¹⁷. Бу маълумот шуни англатадики, Рашидиддиннинг замондошлари шеърда уни Рашид ёки Рашидиддин тахаллусини қўллайдилар. Аммо Рашид тахаллус эмас, балки қисқача шаклда шеърнинг вазнига кўпроқ мос келадиган Рашидиддиннинг қисқа портрети.

Рашидиддин Ватвот Балхда туғилган, бунга шубҳа йўқ. Аммо унинг туғилган йили ҳақида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Кўплаб муаллифлар ўз манбаларида Рашидиддин Ватвотнинг 97 йил умр кўрганлиги ҳақида гапиришади. Хусусан, Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро” (“Шоирлар тазкираси”) асарида: “Рашидиддин Ватвотнинг вафоти Хоразмда Саманин, Сабина ва Ҳамсамиат саналарида бўлган ва у 97 йил умр кўрган, унинг қабри Хоразмнинг Журжония шаҳрида”¹⁸ деб ёзади. Ёқут ал-Ҳамавий шоирнинг туғилган санасини айтмаган ва фақат унинг вафот этган санаси 1177 йил деб кўрсатади¹⁹. Рашидиддин Ватвотдан икки аср ўтиб яшаган Ҳамидуллоҳ Муставфий у қайси йили туғилган ёки вафот этганини ҳақида ҳеч нарса ёзмайди. Хожи Халифа ҳам унинг умрини 97 йил деб ҳисоблаган. Қосим Тўйсирконий шоирнинг вафот этган йилини 1178 йил билан боғлаб, Рашидиддин Ватвот туғилган йили ҳақида шундай ёзади: “шоир умрининг охиригача Хоразмшоҳлар хизматида бўлиб, ўз ватанидан йироқда яшади”²⁰. Давлатшоҳ Самарқандий таъкидлашича Рашидиддин Ватвот узоқ умр кўрган ва Хоразмшоҳ Отсиз вафотидан кейин Султон Шоҳ ибн Эларслон ибн Отсиз ҳукмронлигига қадар яшаган²¹.

Муҳаммад Музаффар Ҳусайний Сабо “Рўзи равшан” асарида: “самана, сабина ва ҳамсимата саналарида тўқсон саккиз ёшида Ватвотнинг руҳи танасидан учиб чиқган”²²лигини ёзади.

“Асарофаринон” (Эрон маданияти арбобларининг таржимаи ҳоли) асари муаллифлари Парвиз Нотали Хонлари ва Юсуф Хиравийлар Рашидиддин

¹⁷ Мирзо Муҳаммадали Мударрис. Райҳонат ул-адаб / Мирзо Муҳаммадали Мударрис. – Техрон: Шафак, 1318. – Б. 35.

¹⁸ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Давлатшоҳ Самарқандий. – Техрон, 1920. – Б. 73.

¹⁹ Ёқут ал-Ҳамавий. Мужам ал-удабо / Ёқут ал-Ҳамавий: Эҳсон Аббос таҳрир қилган. – Бейрут: Исломий давлат, 1993. – Б. 83.

²⁰ Рашидиддин Ватвот. Мактублар / Рашидиддин Ватвот: Қосим Тўйсирконийнинг тузатишлари ва кириш сўзлари билан. – Техрон: Техрон университети иншолари ва нашрлари, 2004. – Б. 79.

²¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Давлатшоҳ Самарқандий. – Техрон, 1920. – Б. 71.

²² Муҳаммад Музаффар Ҳусайний Сабо. Рузи равшан / Муҳаммад Музаффар Ҳусайний Сабо. – Техрон, 1924. – Б. 195-196.

Ватвотнинг 1178-1183 йилларда Хоразмда вафот этганлигини ёзадилар²³. Саид Нафисий Рашидиддин Ватвот “Девони”нинг муқаддимасида “баъзи тадқиқотчилар унинг 97 йил яшаганини ва унинг вафоти ҳақидаги энг аниқ маълумот ҳижрий 573, мелодий 1177-1178 йилларда берганликларини ва у 1083-1084 йилларда туғилган бўлиши керак”²⁴ деган фикрни айтади.

Замонавий эронлик ёзувчилардан бири Алиакбар Деххудонинг ўзининг “Луғатнома” асарида “шоирнинг Балхда туғилишини 1087-1088 йилларда”²⁵ деб ҳисоблайди.

Забиҳуллоҳ Сафо “Эрон адабиёти тарихи” асарида фақат унинг туғилган жойини эслатиб шундай дейди: “У Балхда туғилган ва ҳижрий 573 / мелодий 1178 йилда вафот этган”²⁶.

Тожикистонлик тадқиқотчилардан бири Холиқ Мирзазода ўзининг “Тожики адабиёти тарихи” китобида Ватвотни 1090 йилда туғилганини ва 1183 йилда вафот этганини таъкидлайди²⁷. Садоншоҳ Имронов “Тожики адабиёти ва санъати энциклопедияси” китобида Рашидиддин Ватвотни 1087-1183 йиллардаги ҳаётини келтиради²⁸. Устоз Худой Шарипов ўзининг тадқиқот ишида Рашидиддин Ватвотнинг 1178 йилда вафот этганини ва тўқсон етти йил умр кўрганини ёзади²⁹.

Шундай қили, ушбу манбалар муаллифларининг фикрига кўра, Рашидиддин Ватвотнинг туғилган йили аниқ эмас. Аммо унинг 1178 йилда вафот этганлиги барча тадқиқотчилар томонидан тасдиқланган.

Агар Давлатшоҳ Самарқандий, Хожи Халифа, Музаффар Ҳусайн Сабо, Саид Нафисий ва устоз Худой Шарипов каби муаллифларнинг манбалари ва тадқиқотларини кўриб чиқадиган бўлсак, Рашидиддин Ватвотнинг вафот этган йили 1178 йил, яъни 97 йил яшаган бўлса, унда шоирнинг туғилган йили 1081 йилга тўғри келади.

Шунда экан, хулоса қилиш мумкинки, Рашидиддин Ватвот 1081 йилда Балх шаҳрида туғилган ва Балхдаги “Низомия” мадрасасида таҳсил олган. Рашидиддин Ватвотнинг ушбу мадрасада ўқиши асосси эмас, чунки ўша пайтда Балх шаҳри буюк маърифат марказларидан бири сифатида тан олинган. Хусусан, нуфузли фан ва адабиёт намояндалари, донишмандлар, олимлар ва файласуфлар билан бир қаторда нуфузли кутубхона ва мадрасалар ҳам мавжуд бўлган. Ушбу мадрасалардан бири Низомия эди, у ерда Рашидиддин Ватвотнинг устози

²³ Юсуф Хиравий. Асарофаринон (Эрон маданияти арбобларининг таржимаи ҳоли) / Юсуф Хиравий. – Техрон, 1380. – Б. 107.

²⁴ Рашидиддин Ватвот. Девон / Рашидиддин Ватвот: Саид Нафисийнинг тузатишлари ва кириш сўзлари билан. – Техрон: Шоҳи Обод, 1920. – Б. 3.

²⁵ Алиакбар Деххудо. Луғатнома / Алиакбар Деххудо. – Техрон: Суруш, 1374. – Б. 470.

²⁶ Забиҳуллоҳ Сафо. Эрон адабиёти тарихи / Забиҳуллоҳи Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1953. 3 – том. – Б.633.

²⁷ Холиқ Мирзазода. Тожики адабиёти тарихи / Холиқ Мирзазода. – Душанбе: Таълим, 1989. – Б. 35.

²⁸ Имронов Садоншоҳ. Рашидиддин Ватвот / Садоншоҳ Имронов // Тожики адабиёти ва санъати энциклопедияси. – Душанбе, 2004. – Б. 38-39.

²⁹ Танланган “Тарумон ул-балоғи” ва “Ҳадойиқ ус-сехр” асарлари: Худой Шарипов кириш сўзи билан. – Душанбе: Дониш, 1987. – Б. 144.

Давлатшоҳ Самарқандий³⁰ ва Аббос Иқбол Аштиёнийнинг³¹ фикрига кўра, имом Абу Саид Хиравий бўлган. Рашидиддин Ватвот ҳам ўз мактубларидан бирида устозини тилга олган. Аббос Иқбол Аштиёний “Ҳадоийк ус-сеҳр фи дақоёик уш-шеър” кириш ва шарҳ билан деб номланган тадқиқот ишида: “Рашид у ҳақидаги хатларида акаси Нажибуддин Умар ибн Муҳаммаднинг мавқеи бутун Хуросонга тарқалганини мактаб, бўрттириб ёзади. Имом Абу Саид эса мажлислардан бирида уни мактаганини ва танқид қилишдан ҳам тўхтамаслигини айтади. Рашид унга ёзган хатида устозининг савобли ишларини эслайди ва уни ўзининг ҳақийқий ҳимоячиси деб билишини таъкидлайди”³².

Устоз Худой Шарипов бу борада шундай деган эди: “У (Рашидиддин) шеърят санъатига қизиқар эди ва агар у котиблар ва уламолар авлоди бўлса ажаб эмас, чунки бу касб эгалари унинг анъаналарига амал қилишади. Ўша пайтда уларнинг касблари аждодлар анъанаси деб ҳисобланган”³³.

Забиҳуллоҳ Сафо Рашидиддин Ватвотнинг Балхдаги “Низомия” мадрасасида устози Абу Саид ал-Ҳиравийдан адабиёт, ёзувчилик ва котиблик сирларини ўрганади. Илмни тамомлаганидан сўнг Абдулмузаффар Алоуддавла Отсиз ибн Қутбиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ хизматига киради³⁴. Аммо у Рашидиддин Ватвотнинг Балхдан Хоразмга ташриф буюрган йили ҳақида маълумот бермаган. Садоншоҳ Имронов Рашидиддин Ватвотнинг Хоразмга келган йилини 1120 йил деб кўрсатади ва шундай дейди: “Рашидиддин Ватвот ўз даврининг аксарият фанлари, хусусан, фалсафа, илоҳиёт, грамматика, сўз бойлиги, маъно ва ифода, санъат ва бошқаларни тўлиқ билиб келган ва Хоразм саройи адабий доирасига кирган”³⁵.

Шу даврдан бошлаб Рашидиддин Ватвотнинг Хоразмшоҳ саройидаги фаолияти котиб лавозими билан бошланади ва у ўз ҳаётини шу саройда давом эттиради.

Саид Нафисийнинг сўзларига кўра, Ватвотнинг 223 мадҳиясидан 153 тасида Отсиз қайд этилган³⁶. Шунингдек, Рашидиддин Ватвот Султон Отсизнинг жангларида тез-тез унга ҳамроҳлик қилиб турган. Шу жумладан Отсиз ва Султон Санжар жангларида ҳам иштирок этган. 1147 йилда Султон Отсиз Салжуқийлар ҳукмдори Султон Санжарга қарши чиқди. Султон Санжар Отсизни бостириш учун Хоразмга бориб, Ҳазорасп қалъасини икки ой қамал қилди³⁷. Ушбу жанг пайтида Анварий Султон Санжар хизматида бўлган ва қамалда бўлганларга

³⁰ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Давлатшоҳ Самарқандий. – Техрон, 1920. – Б. 71.

³¹ Рашидиддин Ватвот. Ҳадоийк ус-сеҳр фи дақоёик уш-шеър / Рашидиддин Ватвот: кириш ва шарҳ билан Аббос Иқбол Аштиёний. – Техрон: Суруш, 1374. – Б. 5.

³² Ўша асар. – Б. 10.

³³ Танланган “Тарумон ул-балоға” ва “Ҳадоийк ус-сеҳр” асарлари: Худой Шарипов кириш сўзи билан. – Душанбе: Дониш, 1987. – Б. 9.

³⁴ Забиҳуллоҳ Сафо. Эрон адабиёти тарихи / Забиҳуллоҳ Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1953. 3 – том. – Б.629.

³⁵ Имронов Садоншоҳ. Рашидиддин Ватвот / Садоншоҳ Имронов // Тоҷик адабиёти ва санъати энциклопедияси. – Душанбе, 2004. – Б. 38.

³⁶ Рашидиддин Ватвот. Девон / Рашидиддин Ватвот: Саид Нафисийнинг тузатишлари ва кириш сўзлари билан. – Техрон: Шоҳи Обод, 1920. – Б. 6.

³⁷ Забиҳуллоҳ Сафо. Эрон адабиёти тарихи / Забиҳуллоҳ Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1953. 3 – том. – Б.629.

хужум қилиш учун Султон Санжар номидан ушбу қасидани ёзиб қалъага жўнатган:

*Султонимга кулиб боқса толею иқбол,
Етти иқлим мулки бергай анга ихтиёр.
Ҳазораспни олсанг магар қилиб бир жазм,
Пойингга келадир ҳазор аспли Хоразм*³⁸.

Давлатшоҳ Самарқандий ўша пайтда Ватвот Ҳазораспда бўлганлигини ва жавоб тариқасида ушбу қасидани ёзиб жўнатганлигини таъкидлайди:

*Шоҳим, душман бўлса сенга, ҳатто Рустами дoston,
Ҳазораспдан, ҳатто, битта эшак олиши гумон*³⁹.

Шу билан бирга, Рашидиддин Ватвотнинг Султон Санжар билан муносабатлари ҳақида қизиқарли ҳикоя мавжуд бўлиб, уни шоирнинг таржимаи ҳоли тафсилотлари тавсифида кўриш мумкин. Ишончли манбалардан бўлган Забихуллоҳ Сафонинг “Эрон адабиёти тарихи” китобида: “Султон Санжар Ватвотнинг ёзган қасидасидан жаҳли чиқиб уни тутиб олганида етти порага бўлиб ташлашани қасам ичади. Қамал тутагач, Отсиз қаршилик кўрсата олмайди, тунда қочиб кетади ва Ҳазораспни Султон Санжар қўлга олади. Охири-оқибат Рашидиддин Ватвот Султон Санжар қўшни томонидан асирга олинади ва Санжарнинг машҳур котиби Мунтажибуддин Баденикидан бошпана топади. Бир куни Мунтажибуддин Баде одатдагидек бомдодда Султон хизматига боради, ваъзлар ва хутбалардан сўнг у мусиқа ҳақидаги ҳикояни гапира бошлайди ва аста-секин бу суҳбат Рашидиддин Ватвот зикрига тушади. Мунтажибуддин ўрнидан туриб Султонга шундай дейди: “Агар хоп десангиз, қулингизнинг бир илтижоси бор эди. Султон хўрсиниб рози бўлади. Мунтажибуддин дейди: Ватвот заиф қушдир, у етти қисмга бўлинишга чидамайди, агар буйруқ берсангиз уни икки қисмга бўлишсин”. Бу гапдан кейин Султон Санжар кулиб юборади ва Ватвотнинг жонини бағишлайди⁴⁰.

Ушбу тарихий воқеадан кейин Рашидиддин Ватвот Хоразшоҳлар саройига қайтиб келади ва девон вазири лавозимини давом эттиради. Чунки Султон Отсиз Рашидиддин Ватвот тимсолида нафақат буюк шоирни, балки ақлли ва муносиб давлат арбобини кўради. Шунинг учун у аввал девон котиби ва кейинчалик вазир этиб тайинланади. Отамалик Жувайнийнинг сўзларига кўра “Ўша пайтда девон ишларини, сарой расмий ёзишмалари ва мактубларни ёзиш, икки тил: форс ва тожик тилларида наср ва назмни яхши биладиганларга топширилган ва бу афзалликларнинг барчаси Рашидиддин Ватвотда мужассам бўлган”⁴¹.

Амин Аҳмад розий Рашидиддин Ватвотнинг Султон Отсиз билан муносабатлари ҳақида шундай дейди: “У умрининг охиригача Султон Отсиз девонида ишлади ва ўша подоҳ ҳар доим унинг суҳбатини рағбатлантириб, маслаҳатидан истисно излар эди”⁴².

³⁸ Ўша асар. – Б 630.

³⁹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Давлатшоҳ Самарқандий. – Техрон, 1920. – Б. 70.

⁴⁰ Забихуллоҳ Сафо. Эрон адабиёти тарихи / Забихуллоҳи Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1953. 3 – том. – Б. 6.

⁴¹ Отамалик Жувайний. Тарихи Жаҳонгушай: Аҳмад Холами таҳрир қилган. – Техрон: Илм, 1391. – Б. 195.

⁴² Амин Аҳмад Розий. Етти иқлим / Амин Аҳмад Розий. – Техрон: Суруш, 1958. – Б. 581.

Бу саройнинг юқори лавозимли мулозимлари шоирнинг юксак мақомига ҳасад қилиб, унга душманлик қилишга олиб келган. Охир-оқибат 1153 йилда сарой қозилари гуруҳи Али Афросиёб сулоласи шоҳи (Султон Санжарнинг жияни Муҳаммад ибн Алпарслон) билан Ватвотнинг алоқаси бор дея унга тухмат қилишди. Отсиз Ватвотдан ғазабланиб, уни бир муддат хизматидан четлаштирди.

Забиҳуллоҳ Сафонинг сўзларига кўра Рашидиддин Ватвот подшоҳга тухматга учраган ва айбсизлигини исботлашга кўп ҳаракат қилгани, уни мақтаб қасидалар ёзганини, Отсиз унга меҳрибон бўлиб, тез орада уни аввалги ишига қайтаришига ишонган. Шоир 1153-1154 йилларда Шимолий Хуросонга келганида, дўсти ва мухлиси Зиёвуддинга ёзган хатида ушбу воқеа баён қилинган⁴³. Шунингдек, Саид Нафисий Рашидиддин Ватвот “Девони” муқаддимасида “Рашидиддин Ватвот 1153-1154 йиллар оралиғида саройдан қувилган ва яна қайтиб келган”⁴⁴. Бундан чиқиб келадик, Рашидиддин Ватвот ҳасадгўйлар ва сарой аҳли тухмати оқибатида Хоразм саройини бир мунча вақт тарк этган ва Султон Отсизнинг таклифига биноан қайта ишга жойлаштирилган.

Холиқ Мирзозода “Тожиқ адабиёти тарихи” китобида Рашидиддин Ватвот Хоразм саройида котиб ва шоирликдан ташқари барча юқори мартабаларга эга бўлганлиги ҳақида айтади.

Рашидиддин Ватвотнинг бадий мақоми юксаклиги унинг сарой девонига қайтишига сабаб бўлди. Рашидиддин Ватвотнинг Хоразмшоҳ саройига қайтиб келганидан кўп ўтмай Султон Отсиз 1156 йилда вафот этди. Давлатшоҳ Самарқандий бу борада шундай деган: “Рашидиддин Хоразмга Отсиз хизматида борган ва Ҳабушонда Отсизнинг уйига борган ва бир мунча вақт суҳбатдоши бўлган. Тўсатдан Отсиз Ҳабушоннинг Хуррамдарасида вафот этди”⁴⁵.

Отсизнинг вафотидан сўнг, Рашидиддин Ватвот ўғли ва унинг ўрнини эгаллаган Эларслон (ҳукмронлиги: 1156 йилдан 1172 йилгача) хизматида бўлган. Эларслондан кейин бу сиёсий ҳокимят Султон Текиш Эларслонга ўтди. Рашидиддин Ватвот ўша кунларда кексайиб чарчаганлиги сабабли, девон хизматидан кетган.

Султоншоҳ ибн Эл Арслон ибн Отсиз Рашидиддин Ватвот суҳбатини топиш орзуси пайдо бўлибди, лекин унинг қариб, қувватдан кетиб, букчайиб қолганлигини айтадилар. Шундай бўлса ҳам Хоразмшоҳ: «Уни, албатта, менинг ҳузуримга етказинглар», деб буюрибди. Рашидиддин Ватвотни маҳофага ўтқазиб олампаҳоқнинг ҳузурига олиб келадилар. Унинг кўзи Султоншоҳга тушиши ҳамано, ўз ҳолига муносиб мана бу рубоийни айтибди:

*Бобонг зулмни замон юзидан ювиб ўтди,
Одил отанг адолат отини қувиб ўтди,
Муборак эгнинггаким салтанат тўни битди,*

⁴³ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Давлатшоҳ Самарқандий. – Техрон, 1920. – Б. 630.

⁴⁴ Рашидиддин Ватвот. Девон / Рашидиддин Ватвот: Саид Нафисийнинг тузатишлари ва кириш сўзлари билан. – Техрон: Шоҳи Обод, 1920. – Б. 5.

⁴⁵ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Давлатшоҳ Самарқандий. – Техрон, 1920. – Б. 73.

*Ҳар на қодирсан кўрсат, эй, навбат куни етди*⁴⁶.

Ушбу манбалардан кўринадики, Рашидиддин Ватвотнинг Хоразмшоҳ саройидаги ҳурмат ва обрўси Султон Отсиз вафотидан кейин пасайиб кетган.

Рашидиддин Ватвот Хоразм саройининг шоҳлари ва шаҳзодаларидан ташқари ўз даврининг таниқли шахсларини ҳам мактаган. Забиҳуллоҳ Сафо Хоразмшоҳ саройи мулозимларидан ташқари, Ватвот Рижол ва Умар, таниқли уламолар билан ҳам алоқалари яхши бўлганини таъкидлайди. Хусусан, Балхнинг буюк шоирларидан бўлган Хоқон Муҳаммад ибн Муҳаммад Буғраҳон ва Имом Зиёвуддинни ҳам зикр қилган⁴⁷.

Бундан ташқари шоир Хоразм шоҳларидан бошқа шоҳларни ҳам мактаган. Рашидиддиннинг мухлисларидан бири Бўя подшоҳларидан бири Нусратуддин Рустам ибн Али ибн Қорун (533-558) бўлиб, у ҳар йили Ватвот учун Хоразмга беш юз динар, рўмолча, от ва эгар юборган⁴⁸.

Рашидиддин Ватвот ўз даврида адабиёт аҳли орасида муносиб ўрин эгаллаган. У кўплаб шоирлар, ёзувчилар, олимлар ва уламолар билан ёзишмалар ўрнатган. Улар орасида Имом Ҳасан Каттан Марвозий, Жоруллоҳ Замахшарий, Анвар Абивардий, Муиззий, Санои Ғазнавий, Сузаний Самарқандий, Хоқон Широний, Адиб Собир Термизий, Мухтор ва Саид Хасаний Даштавийлар бор. Таниқли ёзувчилар билан ёзишмалар унга “Муншоъат” тўпламини, яъни тарихий ва адабий аҳамиятга эга бўлган мактублар тўпламини тузиш имконини берган.

Илми бадеъга доир дастлабки форсий асар XI асрда юзага келди. У Муҳаммад бинни Умар Родуёний қаламига мансуб бўлиб, “Таржимон ул-балоға” деб аталади. XI–XII асрларда Аҳмад ибн Муҳаммад Маншури Самарқандий талаввун санъати ҳақида (буни Хуршидий “Канз ул-ғаройиб” деб атаган), Абдумуҳаммад ибн Муҳаммад Рашидиддин Самарқандий (“Зийнатнома”) ва бошқа ижодкорлар шу илмга доир рисоалар ёзганлар. Бироқ XI–XII асрларда яратилган илми бадеъга доир асарлар орасида энг мукаммали Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадойиқ у-с-сеҳр фи дақойиқ а-ш-шеър” номли асаридир.

“Ҳадойиқ у-с-сеҳр” буюк олим томонидан битилган юксак савиядаги асар бўлиб, ундан кейин илми бадеъ билан машғул бўлган барча муаллифлар ана шу асардан фойдаланганлар. Рашидиддин Ватвот асари ҳозирги кунга қадар ўзининг илмий-адабий қимматини йўқотган эмас. “Ҳадойиқ у-с-сеҳр фи дақойиқ а-ш-шеър” Ватвотнинг поэтика бўйича асосий асари бўлиб, унда машҳур асарларининг барча манбалари айтиб ўтилган.

Рашидиддин Ватвотнинг ушбу асарини адиблар, ёзувчилар, олим ва шоирлар ўрганган ҳамда ўз асарларини ёзишда ундан манба сифатида фойдаланганлар. Асар кейинги давр шоир ва адабиёт олимларига қўлланма сифатида хизмат қилган. Адабиётшунос Шарофиддин Ромий бу асарга “Ҳадойиқ

⁴⁶ Отамалик Жувайний. Тарихи Жаҳонгушай: Аҳмад Хотами таҳрир қилган. – Техрон: Илм, 1391. – Б. 117.

⁴⁷ Забиҳуллоҳ Сафо. Эрон адабиёти тарихи / Забиҳуллоҳи Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1953. 3 – том. – Б. 634.

⁴⁸ Ўша асар. – Б. 635.

ал-ҳақойиқ” (“Ҳақиқат боғлари”) номли шарҳ ёзган. Шамс Қайс Розий, Атоуллоҳ Хусайний шеърӣ санъатлар ҳақидаги асарларида унга мурожаат қилганлар.

Хулоса

Ватвот даврига қадар бўлган форс адабиёти тарихида панегирик ғазаллар кам учрайди. Ушбу анъана Ватвот даврида тарқалишни бошлади, сўнгра XVI-XVII асрларда Ҳиндстоннинг форс тилидаги адабиётида ривожланди.

Буларнинг барчаси Ватвот шеърятининг форс тилида ҳам, араб тилида ҳам шеърят ихлосмандлари ва адабиётшунослар томонидан юқори баҳоланишига сабаб бўлди.

Ўзбек адабиётшунослигида буюк ватандошимиз, машҳур олим ва адиб Рашидиддин Ватвотнинг ҳаёти, фаолияти ва ижоди ҳам, унинг шоҳ асари бўлмиш “Ҳадоийқ у-с-сеҳр фи дақойиқ а-ш-шеър” ҳам деярли ўрганилмаган. Ваҳоланки бу асар шарқдаги хусусан, форс-тожик ва ўзбек поэтикаси тарихидаги ниҳоятда жиддий аҳамият касб этишига кўра ўз пайтида тенги бўлмаган.

XI-XII асрларда яратилган Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоийқ ус-сеҳр фи дақойиқ уш-шеър” асари илми бадеъга бағишлаб ёзилган мукаммал асар бўлиб, ундан кейин илми бадеъ билан машғул бўлган барча муаллифлар ана шу асардан фойдаланганлар. Бунинг сабаблари кўп:

- 1) Унда поэтиканинг ҳамма соҳалари қамраб олинган;
- 2) Адиб ўзидан олдинги араб поэтикасидаги мавжуд тажрибаларни умумлаштирган;
- 3) Китобда фақат муаллифнинг эмас, балки энг қадимги даврлардан бошлаб ўзигача бўлган замон оралиғидаги ижодкорларнинг сара асарларидан намуналар жамланган;
- 4) Ҳар бир поэтик ҳодиса турли томонлардан изоҳлаб берилган.

Асар асосан араб ёзувида оммалашган. Шунинг учун ҳам уларнинг илк тадқиқотчилари мусулмон олами билан алоқадорлиги тасодиф эмас. Айни пайтда унинг дунёдаги кўплаб тилларга таржималари ҳам кўпайиб бормоқда. Хусусан, турк, ўзбек, тожик тилларидаги қисман таржима ва табдиллар амалга ошган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. ЎзМЭ, А-Ҳ ҳарфлари. — Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001-2006. — Б. 65.

²Рашидиддин Ватвот. Ҳадоийқ ус-сеҳр фи дақойиқ уш-шеър / Рашидиддин Ватвот: кириш ва шарҳ билан Аббос Иқбол Аштиёний. — Техрон: Суруш, 1374. — Б. 470.

3. Рашидиддин Ватвот. Девон / Рашидиддин Ватвот: Саид Нафисийнинг тузатишлари ва кириш сўзлари билан. – Техрон: Шоҳи Обод, 1920. – Б. 784.
4. Муҳаммад Авфий Бухорий. Лубоб ул-албоб / Муҳаммад Авфий Бухорий. – Техрон, 1922. – Б. 80.
5. Муставфий Ҳамидуллоҳ Қазвиний. Тарихи гузида / Муставфий Ҳамидуллоҳ Қазвиний. – Техрон, 1384. – Б. 594.
6. Ёқут ал-Ҳамавий. Мужам ал-удабо / Ёқут ал-Ҳамавий: Эҳсон Аббос таҳрир қилган. – Бейрут: Исломий давлат, 1993. – Б. 560.
7. Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро / Давлатшоҳ Самарқандий. – Техрон, 1920. – Б. 69.
8. Маликушшуаро Баҳорий. Стилистика / Маликушшуаро Баҳорий. – Техрон: Сипехр, 1349. – Б. 465.
9. Баддиъуззамон Фурузонфар. Сухан ва Суханварон / Баддиъуззамон Фурузонфар. – Техрон, 1393. – Б. 322.
10. Мирзо Муҳаммадали Мударрис. Райҳонат ул-адаб / Мирзо Муҳаммадали Мударрис. – Техрон: Шафақ, 1318. – Б. 310.
11. Муҳаммад Музаффар Ҳусайний Сабо. Рузи равшан / Муҳаммад Музаффар Ҳусайний Сабо. – Техрон, 1924. – Б. 195.
12. Алиакбар Деххудо. Луғатнома / Алиакбар Деххудо. – Техрон: Суруш, 1374. – Б. 470.
13. Забиҳуллоҳ Сафо. Эрон адабиёти тарихи / Забиҳуллоҳи Сафо. – Техрон: Фирдавс, 1953. 3 – том. – Б.628.
14. Рашидиддин Ватвот. Мактублар / Рашидиддин Ватвот: Қосим Тўйсирконийнинг тузатишлари ва кириш сўзлари билан. – Техрон: Техрон университети иншолари ва нашрлари, 2004. – Б. 79.
15. Юсуф Хиравий. Асарофаринон (Эрон маданияти арбобларининг таржимаи ҳоли) / Юсуф Хиравий. – Техрон, 1380. – Б. 107.